

การศึกษาบทบาทพระสงฆ์กับการมีส่วนร่วมทางการเมืองในอาเซียน:

พหุกรณีศึกษา

A Study on Role of Buddhist Monks to Political Participation in ASEAN:
Multi-case Studies

พระปลัดระพิน พุทธิสารโ^{1*}, พิเชฐ ทังโต²,

Phrapalad Raphin Buddhisar¹ Phichet Thangto²

หลักสูตรบัณฑิตศึกษา¹ภาควิชารัฐศาสตร์² คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

*E-mail: research.mcu@gmail.com

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์ 3 ประการ คือ (1) เพื่อศึกษาบทบาทพระสงฆ์กับการมีส่วนร่วมทางการเมืองในประเทศอาเซียนกรณีกัมพูชา พม่าและเวียดนาม (2) เพื่อศึกษาผลจากบทบาทพระสงฆ์กับการมีส่วนร่วมทางการเมืองที่สะท้อนวิถีวัฒนธรรมและค่านิยมทางสังคม และ (3) เพื่อสร้างชุดการเรียนรู้บทบาทพระสงฆ์กับการมีส่วนร่วมทางการเมืองในประเทศอาเซียนกรณีกัมพูชา พม่าและเวียดนาม ใช้วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ ด้วยการวิจัยเอกสารเกี่ยวกับบทบาทของพระสงฆ์ที่มีส่วนร่วมทางการเมืองในประเทศ กัมพูชา พม่าและเวียดนาม ประกอบด้วย พระดิช นัท อันท์ พระวิรุฑู และสมเด็จพระมหาโฆษะนันทะ ได้จากการเลือกแบบเจาะจง และเก็บรวบรวมข้อมูลด้วยการสัมภาษณ์เชิงลึก การสังเกตอย่างมีส่วนร่วม และการศึกษาเชิงพื้นที่ในประเทศที่ดำเนินการวิจัยวิเคราะห์ข้อมูลโดยใช้การวิเคราะห์เนื้อหาและการสร้างข้อสรุปแบบอุปนัย

ผลการวิจัยพบว่า (1) พระสงฆ์ในประเทศพม่า กัมพูชา และเวียดนามล้วนมีบทบาททางการเมืองในแต่ละประเทศทั้งในบทเชิงปัจเจกที่พระสงฆ์มีส่วนร่วมเอง และบทบาทที่นำหลักคำสอนไปประยุกต์ใช้ในการดำเนินชีวิต ดังกรณีพระวิรุฑู ที่เข้าไปมีส่วนชี้นำต่อการเมืองและศาสนาในประเทศพม่า สมเด็จพระมหาโฆษะนันทะกับการนำหลักคำสอนไปประยุกต์ใช้เพื่ออยู่ดีความรุนแรงในกัมพูชา และดิช นัท อันท์ กับบทบาทของพระสงฆ์ที่นำคำสอนไปสู่สังคมเวียดนามและนับเป็นความภาคภูมิใจของคนเวียดนามในปัจจุบัน (2) พระสงฆ์ในกลุ่มที่เป็นกรณีศึกษาตัวอย่างล้วนสะท้อนถึงอัตลักษณ์จารีต โลกทัศน์ของแต่ละประเทศนำไปสู่ค่านิยมในการแสดงออกของแต่ละประเทศ รวมทั้งนำแนวคิดทางพระพุทธศาสนาไปประยุกต์ผสมผสานออกมาเป็นแนวปฏิบัติ ดังกรณีของพม่ากับแนวคิดในเรื่องพระพุทธศานานิยมเผ่าพันธุ์นิยมโดยการรณรงค์ของพระสงฆ์ในกัมพูชาเกิดความขัดแย้งจนกระทั่งฆ่าล้างเผ่าพันธุ์จึงเป็นที่มาของแนวคิดเรื่องสันติภาพ การอยู่ร่วมกันภายใต้สถานการณ์สงครามกลางเมือง หรือแนวคิดพระสงฆ์กับการมีบทบาทโดยพระสงฆ์กับการลดความขัดแย้งรุนแรงไม่ให้เกิดการฆ่ากันและกันเวียดนามในช่วงครามกลางเมืองและสงครามเวียดนาม และ (3) ชุดการเรียนรู้สำหรับนิสิตมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยที่พัฒนาขึ้นมุ่งเพื่อสร้างความเข้าใจวิถีอาเซียน วิถีพระพุทธศาสนาในบทบาทพระสงฆ์กับการมีส่วนร่วมทางการเมืองในประเทศอาเซียนกรณีกัมพูชา พม่า และเวียดนาม และเพื่อทำให้เกิดสันติประชาธรรมในวิถีทางศาสนา ความเชื่อและสังคมในการอยู่ร่วมกันภายใต้ความหลากหลายในวิถีทางวัฒนธรรมที่แตกต่าง

คำสำคัญ: บทบาทพระสงฆ์, การมีส่วนร่วมทางการเมือง, พหุกรณีศึกษา

Abstract

Three purposes were set for this research which were (1) to study the role of Buddhist monks and their political participation in ASEAN on multiple case studies of Cambodia, Myanmar and Vietnam, (2) to study the effect of the role of the monk on political participation reflecting the cultural and social values, and (3) to develop learning package on the role of Buddhist monks on political participation in ASEAN on multiple case studies of Cambodia, Myanmar and Vietnam. Qualitative research was used for research design applying documentary research to study the role of Buddhist monks on political participation in Cambodia, Myanmar and Vietnam who were Thich Nhat Hanh, Ashin Wirathu, and Somdet Phramaha Ghosananda and were selected by purposive sampling. Data were collected by using in-depth interview, participatory observation, and area studies in ASEAN countries. Content analysis and analytic induction were used for data analysis.

Research results indicated that monks from Myanmar, Cambodia and Vietnam were found to have political role both the participation in the empirical context and the role of applied doctrine in daily life. In a case study of Ashin Wirathu who was a part of religious and political leading in Myanmar. A Somdet Phramaha Ghosananda who adhered the doctrine applied to the end of violence in Cambodia. Thich Nhat Hanh in the role of Buddhist monk who brought the teaching into Vietnam society and was proud of current Vietnamese people. (2) Multiple case studies of monks reflected the identity and vision of each country that led the values of performance of each country including integrated the concept of Buddhism into practices. A case study of Myanmar with the concept of ethnic as well as the campaign of Cambodian monk occurred the conflict until genocide that was the origin of coexistence with peace under the situation of Civil war. Otherwise, it was the concept of monks to reduce conflict and to avoid killing in Vietnam during civil war and Vietnam war. (3) The development of learning package for students in Mahachulalongkornrajavidyalaya University was to understand ASEAN and Buddhist ways in the roles of Buddhist monks with political participation in ASEAN countries such as Cambodia, Myanmar, and Vietnam, and to make peace in religions, beliefs, and social coexistence under the diversity of cultural difference.

Keywords: Role of Buddhist monks, Political Participation, Multi-case studies

1. บทนำ

พระสงฆ์กับการมีส่วนร่วมทางการเมือง หรือมีบทบาททางการเมืองเกิดขึ้นมีมาแต่ครั้งอดีต ดังกรณีที่เกิดขึ้นพุทธกาล พระพุทธเจ้า นำพระองค์เข้าไปสู่ท่ามกลางความขัดแย้งของประยูรญาติ การเข้าไปไกล่เกลี่ยความขัดแย้งเรื่องชาติพันธุ์วรรณะกรณีพระเจ้าปเสนทิโกศลต่อการแต่งงานข้ามชั้นวรรณะของवासกะชัตติยา (พระระพิน พุทธิสาร, 2554) การที่พระพุทธเจ้าห้ามทัพจากการฆ่าล้างเผ่าพันธุ์อันเกิดจากความขัดแย้งว่าด้วยชาติพันธุ์และเชื้อชาติกรณีวิทูชกะ (พระระพิน พุทธิสาร, 2554) หรือการให้แนวทางอันเป็นแนวคิดทางยุทธศาสตร์กรณีของวัสสการพราหมณ์เข้าพบและขอคำปรึกษาว่าด้วยการศึกกับแคว้นวัชชีบุตร (อ. สดต.ก. (ไทย) 23/22/23) จากบทบาทดังกล่าวสะท้อนให้เห็นว่าพระพุทธศาสนา พระสงฆ์ได้เข้ามามีบทบาททางการเมืองนับแต่ครั้งพุทธกาล เมื่อมุ่งจำเพาะไปเฉพาะประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาในอาเซียน จะมีการมีพระสงฆ์ที่มีบทบาทในการต่อสู้ทางการเมืองในช่วงอาณานิคม (Colony Period) ของพระสงฆ์ชาตินิยมในพม่า และกัมพูชา รวมไปถึงการต่อสู้ของพระสงฆ์ต่อสิทธิในการนับถือพระพุทธศาสนาจนกระทั่งนำไปสู่การทำอัตตวินิบาตกรรมโดยหวังผลเป็นสิทธิทางการเมืองในเวียดนาม เป็นต้น ดังนั้นจึงจะเห็นได้ว่าพระพุทธศาสนากับการมีส่วนร่วมทางการเมืองจึงเกิดขึ้นมานับแต่ครั้งพุทธกาล เมื่อพระพุทธศาสนามีพัฒนาการไปยังประเทศต่าง ๆ แนวคิด และอิทธิพลทางพระพุทธศาสนา รวมทั้งการจัดวางตัวตนในทางการเมืองของชาวพุทธ และพระสงฆ์ในพระพุทธศาสนาก็ยังมีอย่างต่อเนื่อง จนกระทั่งกลายเป็นพัฒนาการทางประวัติศาสตร์และสังคมในประเทศนั้น ๆ ไปด้วย ดังกรณีปรากฏในประเทศอาเซียน ดังกรณีพระสงฆ์หลายท่านได้เข้าไปมีบทบาททางการเมือง ในมิติของความเป็นรัฐชาติ ทำให้มีความเคลื่อนไหวตื่นตัว และการตอบสนองเป็นอารมณ์ร่วม ต่อมิติทางการเมืองและสังคมในแต่ละช่วงเวลา ดังกรณีพระเฮม เจียว (Hem Chieu, 2441-2486/1898-1943) (เดวิด พี แชนด์เลอร์, 2540 : 264, Harris, I., 2008 : 158) พระภิกษุชาตินิยมที่เป็นแกนนำในการเรียกร้องเอกราชในช่วงอาณานิคมฝรั่งเศส และถูกจับกุมขังจนกระทั่งมรณภาพ หรือพระอุวิสาระ (Ven. U Wisara, 2432-2472/1889-1929) (Nevada Skye Drollinger-Smith, 2009 : 30-31, 40, หม่อง ทิน อ่อง, 2551) วีรชนฝ่ายสงฆ์ที่เป็นผู้นำทางการเมืองรูปหนึ่งที่โดดเด่นในประวัติศาสตร์พม่า ที่ใช้แนวทางสันติวิธีในการเรียกร้องเอกราชจากอาณานิคมอังกฤษ ถูกจับกุมขัง 166 วัน และมรณภาพในคุก ช่วงเดือนกันยายน 1929/2472 หรือการเผาตัวเพื่อการยืนยันสิทธิทางศาสนาและความมุ่งมั่นทางศาสนาในฐานะพลเมืองแห่งรัฐของพระทิก กวางตึก (Thich Quang Duc, 2440-2506/1897-1963) จากกรณีของพระสงฆ์ที่ยกมาล้วนล้วนมีบทบาททางการเมืองในประชาชาติของประเทศนั้น ๆ นัยหนึ่งแฝงอยู่กับแนวคิดและการมีส่วนร่วมทางการเมือง อีกความหมายหนึ่งเป็นเรื่องของบทบาทพระสงฆ์ในฐานะผู้นำจิตวิญญาณและอัตตลักษณ์เชิงชาติพันธุ์ เชื่อมมาถึงเหตุการณ์และเวลาร่วมสมัยในประวัติศาสตร์รัฐชาติของประชาชาติอาเซียนที่นับถือพระพุทธศาสนาเป็นหลัก พระสงฆ์ยังคงมีบทบาทอย่างต่อเนื่องในฐานะผู้นำทางจิตวิญญาณ ที่สะท้อนโลกทัศน์ทางศาสนาและการมีส่วนร่วมระหว่างรัฐกับความเป็นชาติ อาทิ พระดิช นัท ฮันห์ (Thich Nhat Hanh, 2469/1926) (พระมหาสมบุญ วุฒิกโร, 2500 : 1-42) พระสงฆ์ผู้เป็นแกนนำในการเรียกร้องความไม่รุนแรงและเป็นขบวนการพุทธใหม่ที่ผสมผสานแนวคิดทางการเมืองและศาสนาในการต่อต้านความรุนแรง เพื่อความไม่รุนแรงในเวียดนาม สมเด็จพระมหาโฆษนันทะ (Samdech Preah Maha Ghosanada, 2472-2550/1929-2007) (Harris, Ian, 2001 : 70) พระสงฆ์ที่เข้าไปมี

บทบาทในการเรียกร้องความไม่รุนแรงในสงครามกลางเมืองในกัมพูชา กับบทบาทการขับเคลื่อน “ธรรมยาตรา” (ณภคตล กิตติเสนีย์, 2554 : 52-66) ที่มีผลเชิงประจักษ์ในการเรียกร้องและการมีส่วนร่วมทางการเมืองนั้น หรือพระวิรุฑ (Ashin Wirathu, 2511/1968) (Hannah Beech, 2013) กับบทบาทของพระสงฆ์ต่อการเรียกร้อง ผ่านการเทศน์ แสดงธรรม ที่แฝงไปด้วยแนวคิดทางการเมืองชาติพันธุ์ และความเป็นรัฐชาติ ที่ประชาคมโลกต้องหันมามองและฟังต่อบทบาทและมีการมีส่วนร่วมในเชิงแห่งความเป็นรัฐ มีบทบาททางการเมืองและเข้าไปมีส่วนร่วมทางการเมืองและสังคม จนทำให้เกิดความตื่นตัวและผันแปรในเชิงการเมืองแห่งรัฐศาสตร์ วัฒนธรรม ศาสนา เผ่าพันธุ์ และการมีส่วนร่วมในเชิงประชาสังคม ซึ่งสะท้อนถึงบทบาท พัฒนาการ และการมีส่วนร่วม รูปแบบดังกล่าวเกิดขึ้นมาแต่ครั้งพุทธกาลและเนื่องต่อมาจรรกระทั่งปัจจุบัน พระสงฆ์เป็นนักบวชในพระพุทธศาสนา มีสถานะเป็นผู้นำทางจิตวิญญาณ เป็นผู้นำชุมชน และเป็นผู้ที่มีส่วนร่วมต่อการนำชุมชน สังคม ประเทศชาติและบ้านเมืองในภาพรวม ซึ่งภาพสะท้อนเหล่านี้ได้ก่อให้เกิดการขับเคลื่อนในเป้าหมายของพระพุทธศาสนาที่เกิดขึ้นจรรกระทั่งปัจจุบัน ดังเช่นท่านวิรุฑ (Ashin Wirathu) ของพม่ากับการผลักดันจรรกระทั่งให้เกิดกระแสการมีส่วนร่วมทางการเมืองของประชาคมในพม่า การที่พระสงฆ์ในอาเซียนมีบทบาทร่วมทางการเมือง ได้สะท้อนให้เห็นถึงบทบาท และการมีส่วนร่วมทางการเมืองเป็นการยืนยันถึงบทบาทหน้าที่และการมีส่วนร่วมในมิติทางวัฒนธรรมและสังคมวัฒนธรรม

ผู้วิจัยจึงสนใจที่จะศึกษาเรื่องบทบาทของพระสงฆ์ในอาเซียนที่มีบทบาททางการเมืองในกลุ่มประเทศอาเซียน พหุกรณีศึกษาของกัมพูชา พม่า และเวียดนาม เนื่องจากบทบาทของพระสงฆ์มีผลต่อการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมและค่านิยมทางสังคม รวมไปถึงการตัดสินใจต่อการแสดงออกทางศาสนาด้วย อันจะส่งผลต่อการเข้าใจบริบทและการมีส่วนร่วมทางการเมืองของพระสงฆ์ในกลุ่มประเทศอาเซียนที่นับถือพระพุทธศาสนา รวมทั้งจะเป็นหลักฐานเบื้องต้นในการศึกษาพระพุทธศาสนาในมิติทางสังคม วัฒนธรรม และประเพณีที่เกิดขึ้นในกลุ่มประเทศเหล่านี้ด้วย

2. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

2.1 เพื่อเพื่อศึกษาถึงบทบาทพระสงฆ์กับการมีส่วนร่วมทางการเมืองในประเทศอาเซียนกรณีกัมพูชา พม่า และเวียดนาม

2.2 เพื่อศึกษาผลจากบทบาทพระสงฆ์กับการมีส่วนร่วมทางการเมืองที่สะท้อนสู่วิถีวัฒนธรรมและค่านิยมทางสังคมนั้นๆ

2.3 เพื่อสร้างชุดการเรียนรู้บทบาทพระสงฆ์กับการมีส่วนร่วมทางการเมืองในประเทศอาเซียนกรณีกัมพูชา พม่า และเวียดนาม

3. วิธีการดำเนินการวิจัย

ใช้การวิจัยเชิงคุณภาพ ศึกษาจากเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง (Documentary Research) สัมภาษณ์ และสังเกตอย่างมีส่วนร่วมในพื้นที่วิจัย เจาะจงไปที่พฤติกรรมและการแสดงออกของพระสงฆ์กับการเมือง ในประเทศเวียดนาม กัมพูชา และพม่า โดยเฉพาะบทบาทพระตินันท์ ฮันท์ เวียดนาม พระวิรุฑ พม่า และสมเด็จพระมหาโชษะนันทะ กัมพูชา ใช้เครื่องมือในการวิจัยเป็นการสัมภาษณ์ โดยเลือกการสุ่มตัวอย่างแบบเจาะจง (purposive sampling) ใช้การสัมภาษณ์เชิงลึก

(in depth-interview) ในกลุ่มกลุ่มพระสงฆ์ ชาวพุทธจากประเทศที่ให้ข้อมูลสำคัญเป็นพื้นที่วิจัยใน 3 ประเทศอาเซียน อันประกอบด้วย พม่า กัมพูชา และเวียดนาม

4. ผลการวิจัย

ในการวิจัยเรื่อง “การศึกษาบทบาทพระสงฆ์กับการมีส่วนร่วมทางการเมืองในอาเซียน : พหุกรณีศึกษา” ผลการศึกษาพบว่า (1) ในวัฒนธรรมการเมืองในประเทศอาเซียนโดยเฉพาะประเทศที่ทำการศึกษาพบว่าพระสงฆ์ในประเทศพม่า กัมพูชา และเวียดนามล้วนมีบทบาททางการเมืองในแต่ละช่วงเวลาและบทบาทที่แตกต่างกัน โดยจำแนกเป็นการเข้าไปมีส่วนร่วมในฐานะเป็นผู้นำทางความเชื่อหรือจิตวิญญาณ หรือการนำหลักคำสอนไปใช้ในการชี้้นำให้เกิดการปฏิบัติตามอันมีเป้าหมายต่อการเมือง ดังกรณีพระพม่าในอดีตหลายรูป อาทิพระอุวิสาละ (Ven.Uwisara, ค.ศ.1889-1929) พระอุตตะมะ (Ven.U Uttama; ค.ศ.1879-1939) ทั้งหมดล้วนมีส่วนเกี่ยวข้องกับการต่อสู้ทางการเมืองในช่วงยุคอาณานิคมของอังกฤษ (วิรัช นิยมธรรม, 2551, หน้า 197-199) กระทั่งล่าสุดพระวิรุฑู (Ven.Virthu, ค.ศ.) ในนามกลุ่มมาบาธา (Ma Ba Tha-The Committee for the Protection of Nationality and Religion) ที่ขับเคลื่อนกลุ่มภายใต้แนวคิดการ “969-คุณรัตนตรัย” ที่เข้าไปมีส่วนร่วมชี้่นำรณรงค์ต่อการเมืองและศาสนาในประเทศพม่า จนกระทั่งสามารถส่งเสริมให้รัฐบาลพม่าออกกฎหมายคุ้มครองศาสนาและเผ่าพันธุ์ของชาติพันธุ์ในสาระกฎหมายว่าด้วยการควบคุมประชากร กฎหมายการเปลี่ยนศาสนา มิให้ชาวพุทธเปลี่ยนเป็นอิสลาม กฎหมายการมีคู่สมรสเพียงคนเดียว รักเดียวใจเดียว ห้ามมีภรรยามากกว่า 1 คน กฎหมายที่ห้ามหญิงชาวพุทธแต่งงานกับชายชาวมุสลิม เปลี่ยนศาสนา เป็นต้น (Shameema Rahman, Wendy Zeldin, 2015 ; Emilie Biver, 2014) ซึ่งประเด็นการเรียกร้องโดยใช้แนวคิดในเรื่องชาติพันธุ์นิยม หรือศาสนนิยม สำหรับชาวพุทธที่อยู่ในบริเวณดินแดนอารกันภายใต้พื้นที่ความขัดแย้งเองนั้นหนึ่งก็สะท้อนทัศนะว่าไม่ได้ต้องการมาบาธา แต่ต้องการสันติภาพและความสงบสุข ในส่วนกัมพูชา พระสงฆ์ในอดีตล้วนมีส่วนค้ำยันผลในเชิงการเมืองกรณีของพระภิกษุเฮม เจียว (Hem Chieu ; ค.ศ.1898-1943) ที่ถูกยกย่องว่าเป็นวีรบุรุษในสังคมกัมพูชาในการต่อสู้กับฝรั่งเศสเพื่อเรียกร้องเอกราช กระทั่งถูกจับในฐานะนักโทษการเมืองและมรณภาพในคุก (David P.Chandler, 1994, pp.167-171) หรือกรณีในสมัยหลังก็มีพระภิกษุที่เข้าร่วมกระบวนการทางการเมืองของรัฐบาลสีหนุ (Norodom Sihanouk, 1955-1970/2498-2513) กับการผสมผสานแนวคิดทางการเมืองกับอุดมคติภายใต้แนวคิด “พุทธสังคมนิยม” (Buddhist Socialism) และรัฐบาลนายพลลอนนอล (Lon Nol, ค.ศ. 1970-1975) ภายใต้แนวคิดคอมมิวนิสต์มา พระพุทธศาสนาจะหมดไป พระสงฆ์จึงเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการทางการเมืองในแต่ละช่วงเวลา โดยทำหน้าที่ส่งผ่านอุดมการณ์ทางการเมืองภายใต้สังคมนิยมกัมพูชาในช่วงทศวรรษนั้น ๆ (Charles F. Keyes, 1994) จนกระทั่งสงครามกลางเมืองระหว่างชาติพันธุ์เขมรด้วยกันในช่วง ทศวรรษ 70-90 เกิดขึ้นต่อเนื่องกลายเป็นปัญหาของนานาชาติที่ต้องเข้ามาแก้ไข ในส่วนของ กระทั่งสมเด็จพระมหาโฆษนั้น พระภิกษุหัวก้าวหน้าได้นำแนวคิดทางพระพุทธศาสนา มารณรงค์ประยุกต์ใช้เพื่อยุติความรุนแรงในกัมพูชา ภายใต้แนวคิดพุทธ แสดงธรรม และรงค์รงค์ธรรมยาตราเพื่อลดความรุนแรงและการเผชิญหน้ากันด้วยอาวุธในกัมพูชา (พระระพิน พุทธิสาร, 2544, สานุ มหัทธนาคุณุญ, 2558) และดิชนันท์ กัปปาทของพระสงฆ์ที่นำคำสอนไปสู่สังคมนิยมเวียดนามและนับเป็นความภาคภูมิใจของคน

เวียดนามกระทั่งปัจจุบัน (สัมภาษณ์ A,10 พฤศจิกายน 2560) (2) พระสงฆ์ในกลุ่มที่เป็นตัวอย่างของ กัมพูชา เวียดนาม และพม่า ล้วนเข้าไปส่งเสริมแนวคิดเรื่องสันติและการอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุขในกรณีของติช นัท อันห์ และสมเด็จพระมหาโฆษนันทะ จะมีเพียงของพระภิกษุพม่ากรณีของท่านวิรุฒ ในนามกลุ่มมาบาธา ที่เน้นการรักษากลุ่มชาวพุทธอันสัมพันธ์กับชาติพันธุ์พม่า ที่นับหนึ่งเป็นการสร้างความชอบธรรมในการใช้ความรุนแรงของรัฐต่อกลุ่มศาสนาที่ไม่ใช่พุทธหรือชนกลุ่มน้อยในพม่าดังกรณีโรฮิงญาในยะไข่ เป็นต้น นอกจากนี้การศึกษาพบว่าในพระสงฆ์ในประเทศที่วิจัยจะเข้าไปมีบทบาทภายใต้เอกลักษณ์ของแต่ละประเทศ รวมทั้งนำแนวคิดทางพระพุทธศาสนาไปประยุกต์ผสมผสานออกมาเป็นแนวปฏิบัติ ดังกรณีของพม่ากับแนวคิดในเรื่อง “พระรัตนตรัย” ภายใต้การขับเคลื่อน “969” ที่มุ่งส่งเสริมรักษาพระพุทธศาสนาในแบบชาติพันธุ์นิยม ศาสนานิยม ส่วนในกัมพูชาความขัดแย้งในอุดมการณ์ทางการเมือง สงครามฆ่าล้างเผ่าพันธุ์ (Genocide) และสงครามเมืองเมือง (Civil War) จึงเป็นที่มาของแนวคิดเรื่องสันติภาพ การอยู่ร่วมกันภายใต้สถานการณ์สงครามกลางเมือง กับบทบาทพระสงฆ์เพื่อสังคมในกิจกรรม “ธรรมยาตรา-Dhammayatra” มีความหมายว่า “การจาริกของความจริง (pilgrimage of truth)” เดินเพื่อสันติภาพ ของสมเด็จพระมหาโฆษนันทะ หรือการเข้าไปมีบทบาทของกลุ่มพระสงฆ์ชาวเวียดนามในสถานการณ์ความขัดแย้งทางการเมืองภายในเวียดนามกับแนวคิด “พระสงฆ์เพื่อสังคม-Buddhist Engage” หรือการเคลื่อนไหวทางสังคม (social movement) ของพระติช นัท อันห์ ในเวียดนามที่ผสมรวมกับหลักการสร้างเพื่อสันติภายในสู่การสร้างสันติภายนอกอันเป็นเป้าหมายและแนวทางของพระพุทธศาสนาในองค์รวมของประชาชาติในอาเซียน

(3) ชุดการเรียนรู้ “การศึกษาบทบาทพระสงฆ์กับการมีส่วนร่วมทางการเมืองในอาเซียน” เป็นองค์ความรู้ที่ได้จากการวิจัย ในประเด็นบทบาทพระสงฆ์กับการเมือง ในประเทศอาเซียน รวมทั้งกิจกรรม แนวคิด และวิถีปฏิบัติของพระสงฆ์ต่อการมีส่วนร่วมทางการเมืองในประเทศนั้น ๆ โดยเป็นองค์ความรู้สู่ชุดการเรียนรู้ที่ได้มาจากการศึกษาในเชิงอาณาบริเวณศึกษา (Area Studies) เพื่อความเข้าใจต่อวิถีอาเซียนในองค์รวม ทั้งเป็นการเรียนรู้ข้ามวัฒนธรรม พหุวัฒนธรรม ของ วิถีพระพุทธศาสนาในบทบาทพระสงฆ์กับการมีส่วนร่วมทางการเมืองในประเทศอาเซียนกรณีกัมพูชา พม่า และเวียดนาม เพื่อทำให้เกิดสันติประชาธรรมในวิถีทางศาสนา ความเชื่อและสังคมในการอยู่ร่วมกันภายใต้ความหลากหลายในวิถีทางวัฒนธรรมที่แตกต่างอย่างสร้างสรรค์และสันติ

5.อภิปรายผล

ในการศึกษาวิจัยเรื่อง “การศึกษาบทบาทพระสงฆ์กับการมีส่วนร่วมทางการเมืองในอาเซียน” ได้ข้อค้นพบที่เป็นประโยชน์ต่อพระพุทธศาสนาว่าพระสงฆ์กับการมีส่วนร่วมทางการเมืองที่แตกต่างกัน ซึ่งสามารถจำแนกได้ คือ (1) พบว่าพระสงฆ์ในประเทศพม่า กัมพูชา และเวียดนามล้วนมีบทบาทในการเมืองในแต่ละประเทศทั้งในบทเชิงประจักษ์ที่พระสงฆ์มีส่วนร่วมเอง และบทบาทที่นำหลักคำสอนไปประยุกต์ใช้ในการดำเนินชีวิต ดังกรณีพระวิรุฒ ที่เข้าไปมีส่วนร่วมชี้แนะต่อการเมืองและศาสนาในประเทศพม่า สมเด็จพระมหาโฆษนันทะ กับการนำหลักคำสอนไปประยุกต์ใช้เพื่อยุติความรุนแรงในกัมพูชา และติช นัทอันห์ กับบาทของพระสงฆ์ที่นำคำสอนไปสู่สังคมเวียดนามและนับเป็นความ

ภาคภูมิใจของคนเวียดนามในปัจจุบัน ดังกรณีของพม่าปรากฏในงานของ Matthew J. Walton (2015) เรื่อง “Burmese Buddhist Politics” และเรื่อง “Buddhist Monks and Democratic Politics in Contemporary Myanmar” กัมพูชาปรากฏในงานของ Ian Harris (2001 : 70) เรื่อง “Cambodian Buddhism: History and Practice” หรือในงานของ ฌักคอง กิตติเสนีย์ (2554 : 52-66) ในงานค้นคว้าเรื่อง “ธรรมยาตรา: ระยะเวลาเปลี่ยนผ่าน การพลัดถิ่นฐาน และการเดินทางอันศักดิ์สิทธิ์” หรือในเวียดนามในเอกสารของ LBJ Library Mandatory Review (2006) ก็ได้ให้ข้อมูล “Buddhist Action in Vietnam : A Special Assessment of the Situation the Light of Event in March and April 1966” รวมไปถึงในงานศึกษาบทบาทของพระตัท นัท อันห์ในงานของ หิมพรรณ รักแตงาม (2550) และงานของอัจฉรา เจริญศรี (2551) ทีชายุวัฒน์ สวัสดิ์ล่อ (2551) พระทรัพย์ชู มหาวิโร (บุญพิฬา) (2553) ถึงจะเป็นการศึกษาบทบาทของตัท นัท อัน ในเชิงศาสนาแต่ก็ทำให้เห็นภาพของความเกาะเกี่ยวกับภาพลักษณ์การมีส่วนร่วมทางการเมืองในช่วงที่ใช้ชีวิตในประเทศเวียดนาม ดังนั้นในภาพรวมของการศึกษาส่วนใหญ่จะสะท้อนให้เห็นว่าพระสงฆ์ได้เข้าไปมีบทบาทในการเรียกร้องความไม่รุนแรงในสงครามกลางเมืองของกัมพูชา รวมถึง พม่า เวียดนามกับบทบาทการขับเคลื่อนเพื่อประโยชน์เป็นความสันติสุขภายในประเทศทั้งในเชิงตัวศาสนาและชาติพันธุ์ โดยสะท้อนอัตลักษณ์ทางศาสนา แนวคิด และเป้าหมายของการแสดงออกเน้นประโยชน์ของประชาชนในประเทศนั้น ๆ เป็นสำคัญ

(2) พบว่าพระสงฆ์ในกลุ่มที่เป็นตัวอย่างในการศึกษาล้วนสะท้อนถึงอัตลักษณ์ในแต่ละประเทศ รวมทั้งนำแนวคิดทางพระพุทธศาสนาไปประยุกต์ผสมผสานออกมาเป็นแนวปฏิบัติ ดังกรณีของพม่ากับแนวคิดในเรื่องพระพุทธศาสนานิยมเผ่าพันธุ์นิยมโดยการรณรงค์ของพระสงฆ์ ในกัมพูชาความขัดแย้งจนกระทั่งฆ่าล้างเผ่าพันธุ์จึงเป็นที่มาของแนวคิดเรื่องสันติภาพ การอยู่ร่วมกันภายใต้สถานการณ์สงครามกลางเมือง หรือแนวคิดพระสงฆ์กับการมีบทบาททางการเมือง โดยมีหลักฐานว่าพระสงฆ์เข้าไปมีบทบาทในการลดความขัดแย้งรุนแรงไม่ให้เกิดการฆ่ากันและกันในเวียดนามในช่วงสงครามกลางเมืองและสงครามเวียดนาม ดังปรากฏในเอกสารของ Center Intelligence Agency (2004) ในเอกสารชื่อ “Thich Tri Quang and Buddhist Political Objectives in South Vietnam” หรือในงานค้นคว้าของ Harris, Ian (2001) ในเรื่อง Sangha Groupings in Cambodia” หรือในดัชนีของ Matthew J. Walton (2012) เรื่อง *Politics in the Moral Universe: Burmese Buddhist Political Thought* หรือในงาน “Emilie Biver (2014) Religious nationalism: Myanmar and the role of Buddhism in anti-Muslim narratives” หรือในงานของ Sylwia Gil (2008) เรื่อง “The Role of Monkhood in Contemporary Myanmar Society” ที่ผู้วิจัยพยายามสะท้อนค่านิยมและจริยธรรมทางศาสนาสู่การขับเคลื่อนการมีส่วนร่วมทางการเมืองนั้นเป้าหมายเป็นประโยชน์และประเทศชาติที่พระสงฆ์เหล่านั้นอยู่อาศัยเป้าหมายอาจเป็นไปได้เพื่อชาติ เพื่อประชาชน และเพื่อหลักการทางพระพุทธศาสนาเป็นสำคัญ

(3) ในการวิจัยได้ผลการศึกษาเป็นชุดการเรียนรู้สำหรับนิสิตมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เพื่อความเข้าใจถึงบทบาทของพระสงฆ์ทางการเมืองในแต่ละประเทศ ที่สะท้อนถึงความแตกต่างในเรื่องบริบท ความเป็นมา และหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่แตกต่างกันแต่เป็นวิถีอาเซียน วิถีพระพุทธศาสนาในบทบาทพระสงฆ์กับการมีส่วนร่วมทางการเมืองในประเทศอาเซียนกรณีกัมพูชา พม่า และเวียดนาม เพื่อทำให้เกิดสันติประชาธรรมในวิถีทางศาสนา ความเชื่อและสังคมในการอยู่ร่วมกันภายใต้ความหลากหลายในวิถีทางวัฒนธรรมที่แตกต่าง แนวทางการมีส่วนร่วมทางการเมืองของพระสงฆ์ในอาเซียนที่สะท้อนถึงวัฒนธรรมที่พึงเรียนรู้ รวมไปถึงวิถีอันเป็นลักษณะเฉพาะของแต่ละประเทศที่จะเป็นเครื่องมือหรือกลไกของความสำเริงอันจะพึงเกิดขึ้น โดยชุดการเรียนรู้จะประกอบด้วย (1) แนวคิดองค์ความรู้การมีส่วนร่วมทางการเมืองในอาเซียน (2) กลไกของการเข้าไปมีส่วนร่วม (3) รูปแบบของการเข้าไปมีส่วนร่วมทางการเมืองในประชาคมอาเซียน ซึ่งสอดคล้องกับผลได้จากการวิจัยชุดการเรียนรู้ของ สุคน ระเบียบโอบซู้ (2015, หน้า 99-113) และจามรี เชื้อชัยและคณะ (2557, หน้า 13-23) โดยเป็นเป้าหมายเพื่อการเรียนรู้สู่การปรับตัวในประชาคมอาเซียน เป็นต้น

6.สรุป

จากการศึกษาวิจัยสะท้อนออกมาเป็นบทบาทของพระสงฆ์ในประเทศที่ทำการวิจัยคือกัมพูชา พม่า และเวียดนามในบทบาทของสมเด็จพระมหาโฆษนันทะ พระวิรุฑู และพระดิช นัท อันท์ ซึ่งจะกลายเป็นกลไกหรือลักษณะร่วมทางสังคมที่จะก่อให้เกิดการขับเคลื่อนทางการเมืองและพฤติกรรมทางการเมือง (1) โดยเหตุการณ์นำพาพระสงฆ์เหล่านั้นเข้าไปมีส่วนร่วมทางการเมืองในฐานะหัวหน้าผู้นำแนวคิด นโยบายผ่านการวิพากษ์วิจารณ์ หรือการนำเสนอต่อสาธารณะกดดันให้เกิดการปฏิบัติตามที่พระสงฆ์ผู้นำชาวพุทธเหล่านั้นเรียกร้อง ดังปรากฏในกรณีของพม่า (2) การนำหลักการทางพระพุทธศาสนาและแนวคิดทางพระพุทธศาสนาใช้ในการสื่อสารเพื่อให้เกิดแนวทางที่สันติเป็นบทบาทของพระสงฆ์ในอาเซียนที่เน้นแนวทางสันติวิธี ดังกรณีที่ดิช นัท อันท์ ดำเนินการในเวียดนาม ในนามของพระสงฆ์เพื่อสังคม หรือกรณีของสมเด็จพระมหาโฆษนันทะ ที่เสนอแนวทางธรรมาตราในประเทศกัมพูชา เพื่อเป็นการสื่อสารทางการเมืองในการยุติความรุนแรงในสถานการณ์ของสงครามกลางเมืองในกัมพูชา (3) ใช้ทั้งสองกรณีเพื่อการเผยแพร่คำสอนและการมีส่วนร่วมของพระสงฆ์ทางการเมือง อย่างมีเงื่อนไขในแบบพระภิกษุสงฆ์คือไปด้วยหลักการ ประสานประโยชน์และมีเป้าหมายเป็นความสงบสันติภายในของแต่ละประเทศ (4) องค์ความรู้ที่ได้จากการวิจัยเป็นชุดการเรียนรู้เพื่อความเข้าใจต่อบทบาทของพระสงฆ์ในประเทศนับถือพระพุทธศาสนาโดยเฉพาะพม่า กัมพูชา เวียดนามได้

7.กิตติกรรมประกาศ

รายงานการวิจัยเรื่อง “การศึกษาบทบาทพระสงฆ์กับการมีส่วนร่วมทางการเมืองในอาเซียน : พหุกรณีศึกษา : A Study on Role of Buddhist monks to Political Participation in ASEAN: Multi-case studies” ได้รับทุนสนับสนุนการวิจัยจากทุนมุ่งเป้าปีงบประมาณ 2560 โดยศูนย์อาเซียนศึกษา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

คณะนักวิจัยกราบขอพระคุณพระเดชพระคุณ พระราชวรเมธี, ดร. (รองอธิการบดีฝ่ายบริหาร) รักษาการผู้อำนวยการศูนย์อาเซียนศึกษา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ที่จัดสรรงบประมาณสนับสนุนภายใต้การดำเนินงานโครงการของส่วนวิจัย สารสนเทศและบริการวิชาการ ศูนย์อาเซียนศึกษา โดยมีบุคลากรของส่วนงาน คอยให้คำปรึกษาแนะนำ ร่วมพัฒนา งานวิจัยให้เป็นไปตามแนวทางการวิจัย และติดตามความก้าวหน้าการวิจัยอย่างต่อเนื่องด้วยดีเสมอมา จนกระทั่งงานวิจัยแล้วเสร็จ ขอขอบขอบคุณต่อผู้ให้ข้อมูลสำคัญในประเทศต่าง ๆ ทั้งในนามนักวิชาการ อาจารย์ในมหาวิทยาลัยและพระภิกษุสงฆ์ ชาวพุทธในประเทศกลุ่มตัวอย่างในฐานะผู้ให้ข้อมูลสำคัญ อันเป็นประโยชน์ต่อการวิจัยอย่างยิ่ง

ภาพที่ 1 คณะนักวิจัยสัมภาษณ์ Daw Su Su Khin, Head of Department Thai Language, University of Foreign Languages, Yangon และ ผศ.วิรัช นิยมธรรม ศูนย์พม่าศึกษา คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยนครสวรรค์ จ.พิษณุโลก (ภาพ : คณะผู้วิจัย, 1 พฤศจิกายน 2560)

ภาพที่ 2 คณะนักวิจัยสัมภาษณ์เก็บข้อมูล Prof.Dr.Hoang Van Viet Ms,Anh Khau,Ms.Sandy Gguyen,Prof.Dr.Hoang Van Viet (Director of Thai Centre) Ms,Anh Khau,Ms.Sandy Gguyen, (Specialist Thai Centre) สถานที่ University of Social Science and Humanities, Vietnam National University Hochiminh City, และ Prof.Dr. Le Manh That, Director of Buddhist Vietnam University , Hochimin (ภาพผู้วิจัย : 9-10 พฤศจิกายน 2560)

ภาพที่ 3 คณะนักวิจัยสัมภาษณ์เก็บข้อมูล สมเด็จพระสังฆนายกโนน แงต (ฝ่ายมหานิกาย) และพระอริยมุนี เลขานุการสมเด็จพระสังฆราชฝ่ายธรรมยุติกนิกาย วัดปทุมวดี กรุงเทพมหานคร, (ภาพผู้วิจัย : 31 ธันวาคม 2560)

ภาพที่ 4 คณะนักวิจัยสัมภาษณ์เก็บข้อมูล นิสิตพระภิกษุชาวเวียดนาม กัมพูชา และพม่า ที่เป็นนิสิตศึกษาในระดับปริญญาตรี คณะพุทธศาสตร์ (English Program) และระดับปริญญาโท เอก สาขาพระพุทธศาสนา ที่วิทยาลัยพุทธนานาชาติ (IBSC) มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย จ.พระนครศรีอยุธยา, (ภาพผู้วิจัย : 12,15,27 พฤศจิกายน 2560)

เอกสารอ้างอิง

- กิตติเสนีย์, ณภคดล, (มกราคม-มิถุนายน 2554). ธรรมยาตรา: ระยะเปลี่ยนผ่าน การพลัดถิ่นฐาน และการเดินทางอันศักดิ์สิทธิ์. *วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์*. 18 (1) : 52-66.
- จามรี เชื้อชัยและคณะ. (2557). การวิจัยและพัฒนาชุดการสอนทักษะการพูดภาษาอังกฤษของนักเรียนระดับชั้นมัธยมศึกษาตอนต้นเพื่อเตรียมความพร้อมสู่ประชาคมอาเซียน. *วารสารวิชาการศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ*. 15(2):13-23.
- ทิฆายุวัฒน์ สวัสดิ์ลือ. (2551). การวิเคราะห์การเจริญสติตามแนวทางของ ดิข นัท ฮันท์ *วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (สาขาวิชาพุทธศาสนศึกษา)*. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- เดวิด พี แชนด์เลอร์. (2540). ประวัติศาสตร์กัมพูชา, กรุงเทพฯ ฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- พระทรัพย์ชู มหาวีโร (บุญพิสา). (2553) . “การศึกษาวิธีการเจริญสติในชีวิตประจำวันตามแนวทางของ ดิข นัท ฮันท์”. *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (สาขาวิชาพระพุทธศาสนา)*. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระระพิน ดั่งลอย. (2545). การศึกษาสถานภาพของพระสงฆ์กัมพูชา ระหว่าง ค.ศ.1975-

1979. สารนิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์เอเชีย). บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- วิรัช นิยมธรรม. (2551). *คิดแบบพม่า: ว่าด้วยชาติและวีรบุรุษในตำราเรียน*. มหาสารคาม : สนพ.ม.
- หม่อง ทิน อ่อง. (2551). *ประวัติศาสตร์พม่า : A History of Burma*. เพชรี่ สุมิตร แปล. กรุงเทพฯ ฯ : มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย.
- หิมพรรณ รักแตงาม. (2551). การศึกษาวิเคราะห์การตีความหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา ของ ดิช นัท ฮันท์. *พุทธศาสตร์ดุสิต(พระพุทธศาสนา)*. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- सानู มหัทธนาดุลย์, “มหาโฆษะนนทะ : พระพุทธศาสนาเพื่อสังคมในประเทศกัมพูชา”. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.ออนไลน์, สืบค้นเมื่อ 15 ธันวาคม 2560 จาก <http://ibsc.mcu.ac.th/en/>.
- สุคน ระเบียบโอษฐ์. (2015). การพัฒนารูปแบบการสอนอาเซียนศึกษา เพื่อพัฒนาทักษะ การคิดวิเคราะห์และทักษะ การแก้ปัญหาของนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 6. *วารสารวัฒนธรรมวลัยลักษณ์*. 15 (1) 95-113.
- อัจฉรา เจริญศรี.(2551).ผลของการฝึกอบรมภาวนาเชิงพุทธตามแนวทางของ ดิช นัท ฮันท์ ต่อการปรับตัวทางอารมณ์และการมองในแง่ดี. *วิทยานิพนธ์วิทยาศาสตร์ มหาบัณฑิต(สาขาวิชาจิตวิทยาการปรึกษา)*.บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- Center Intelligence Agency. (2004). *Thich Tri Quang and Buddhist Political Objectives in South Vietnam*. Website, Retrieved, 15 December 2018, <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP80B01676R000100050011-6.pdf>
- David P.Chandler. (1994). *A History of Cambodia*, 2rd. Chiang Mai,Thailand : Silkworm Books.
- Emilie Biver. (2014). Religious nationalism: Myanmar and the role of Buddhism in anti-Muslim narratives. Master of Science in Global Studies Department of Political Science Lund University.
- Keyes, Charles F. (1971). “Buddhism and National Integration in Thailand.” *The Journal of Asian Studies*. 30, 3 (May) : 551-567.
- _____. (1994). *Communist Revolution and the Buddhist Past in Cambodia In Asian Visions of Authority: Religion and the Modern States of East and Southeast Asia*. Honolulu: University of Hawai’I Press.
- LBJ Library Mandatory Review. (2006). *Budhist Action in Vietnam : A Speacil Assessment of the Situation the Light of Event in March and April*

1966. Website, Retrieved, 15 December 2018, from https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000196603.pdf
- Hannah Beech (1 July 2013). "The Face of Buddhist Terror". *Time Magazine*.
- Harris, I. (2008). *Cambodian Buddhism: History and Practice*, University of Hawaii.
- Nevada Skye Drollinger-Smith. (2009). *Shadow Masculinities: Nationalist Burmese Monastics and the Savage Muslim Male*. Religious Studies Graduate Thesis & Dissertations. : University of Colorado Boulder
- Website, Retrieved, 15 December 2018, from <https://pdfs.semanticscholar.org/a5d2/1e31f4ffb6f466bc8ced685c81460da77214.pdf>
- Harris, Ian (August 2001), "Sangha Groupings in Cambodia", *Buddhist Studies Review*, UK Association for Buddhist Studies, 18 (1): 70
- Matthew J. Walton. (2015). "Burmese Buddhist Politics" Oxford Handbooks Online : Scholarly Research Reviews. Retrieved, 15 December 2018, From <http://www.oxfordhandbooks.com>.
- Matthew J. Walton. (2016). *Buddhist Monks and Democratic Politics in Contemporary Myanmar* in H. Kawanami (ed.), *Buddhism and the Political Process*. Palgrave Macmillan, a division of Macmillan Publishers Limited. Website Retrieved, 15 December 2018, from https://link.springer.com/chapter/10.1007%2F978-1-137-57400-8_4
- Shameema Rahman, Wendy Zeldin, 2015. Burma: Four "Race and Religion Protection Laws" Adopted. *Global Legal Monitor* : The Library of Congress. . Website Retrieved, 15 December 2018, <http://www.loc.gov/law/foreign-news/article/burma-four-race-and-religion-protection-laws-adopted/>